

Armémuseum
www.armemuseum.se

Kalla kriget är tillbaka.

80-tal
temafest
18 nov kl 18-01

DJ FREDRIK STRÄGE
ATOMKRENSHOT
B&B & MAY
STASIMETODER
OÖNTADE INSER
KLÄDESERIAL

Armémuseum

Östernalmstorg

BILJETTER Heltet.se | Porten 380 • Åkergränd 10

1. I kalla krigets spår

En lördagskväll i november 2017 anordnade Armémuseum i Stockholm en fest med kalla kriget-tema. Annonseringen lockade med atomkrigs-skräck och erbjöd en möjlighet att ”festa i murens skugga!”. De som lyckades få tag i en av de 600 biljetterna fick vara med om en kväll full av referenser till kalla krigets dagar.¹

Museets bottenplan hade delats i en öst- och en västdel med en Berlinmur i närmast verklig skala. ”Achtung. Sie verlassen jetzt West-Berlin”, upplyste en skylt. Den som ville ta sig över till andra sidan var tvungen att visa ”Entrébiljett till öst”. Uppmaningen att ”klä sig i 80-talsstil (öst eller väst)” hade hörsammats och folk var klädda i allt från pastellfärgade skjortor, kavajer med axelvaddar och stentvättade jeans till militäruniformer av DDR-modell. Någon hade gasmask och heltäckande vit skyddsdräkt, med symbolen för radioaktivitet tryckt på ryggtavlan.

”Ubåten fast i minfält”, informerade en löpsedel från perioden som bidrog till en spännande men också olycksbådande stämning. Det hotfulla balanserades av lekfulla inslag, som möjligheten att spela tv-spel från 1980-talet eller gå en kalla krigets tipspromenad. ”Satsade på den strålskadade new romantic-looken”, twittrade kvällens dj, medan den

◀ Uppmärksamheten kring kalla kriget har de senaste åren tagit sig många och skiftande uttryck, bland annat som motiv på Armémuseums temafest.

guidade visningen av museets permanenta utställning berättade om det kärnvapenhot som präglade denna tid. Med alla de uttrycksmedel som ett museum förfogar över kallades kalla kriget tillbaka, i alla fall för en kväll. Lek blandades med allvar, vardagshändelser med hotfull geopolitik och nostalgiskt tillbakablickande gick hand i hand med berättelser om rädsla, hot och våld.

Den här temafesten är ett av många exempel på hur kalla kriget uppmärksammas genom utställningar och kulturevenemang i Sverige de senaste åren, och hur perioden återkommit i en rad olika sammanhang. Den som vill kan, förutom på Armémuseum, besöka fasta utställningar om kalla kriget på både Flygvapenmuseum i Linköping och Marinmuseum i Karlskrona eller välja ett av de många nya militär-museer som öppnats runt om i landet de senaste femton åren, med det gemensamma uppdraget att förvalta arvet efter kalla kriget. Dessutom dyker kalla kriget upp inom turism- och besöksnäringen. Den som besöker ön Arholma utanför Norrtälje har möjlighet att gå in i den kustartillerianläggning som under 1960-talet sprängdes in i berget, och som idag utgör navet i Arholma Nord, en verksamhet med vandrarhem, restaurang och uthyrning av mountainbikes, kajaker och SUP-bräddor. På andra håll anordnas spionvandringar, guidade promenader i före detta sambandscentraler, dagsturer med stridsbåtar och fotosafari i övergivna bunkrar. Kalla kriget lever också kvar mer anonymt i de städer som under perioden beredde plats åt ett regemente, exempelvis Ystad, Borås, Strängnäs och Visby, där före detta militära byggnader hyser bostäder eller arbetsplatser.

Utbudet av litteratur, dokumentärfilmer, poddsändningar och fiktion om kalla kriget är stort. Serierna *Hemliga svenska rum* (2008), *Kalla krigets fordon* (2014) och *Kalla krigets hemligheter* (2018), som visats i SVT, är bara några exempel. I programmen berättas om hur dåtidens Sverige byggde upp det tekniskt avancerade totalförsvaret som skulle skydda landet mot krigshotet från öst. Ofta är det män som fördjupar sig i denna del av historien, och som sluter sig samman i intressegrupper och bunkerföreningar (jfr Frihammar och Krohn Andersson 2020). Trots den stora variation av uttryck som kalla kriget-vurmen genererat, verkar minnesskapandet i första hand handla om just mäns erfarenheter och områden associerade med maskulinitet, som värnplikt, våldsutövning

och teknologi. Kvinnors minnen och erfarenheter är mer frånvarande.

Den lockelse som denna militariserade period utövar är på flera sätt anmärkningsvärd. Visserligen var kalla kriget, åtminstone ur ett svenskt perspektiv, ett krig som aldrig kom, något som öppnar för nostalgiskt tillbakablickande då personliga traumatiska upplevelser av våld eller hot inte står i vägen för formandet av ljusa minnen. I en dansk kontext lyfter historikern Rosanna Farbøl (2017: 165) fram hur just frånvaron av våldshandlingar gör kalla kriget till ett synnerligen användbart och formbart förflutet, där det blir möjligt att berätta "a heroic and positive history without [...] victims, loss and sacrifice".

Men i andra delar av världen fördes under denna period flera krig genom ombud, "proxy wars", som drog in många länder i stormakternas kamp om politiskt inflytande och territoriell kontroll. I exempelvis Vietnam, Korea, Angola, Sudan och Afghanistan genererade periodens stormaktskonflikt mångåriga krig, med massdöd och ofattbar förstörelse som följd. Rädslan för ett tredje världskrig var utbredd, inte minst i ljuset av supermakternas kärnvapenkapacitet, som sammantagen kunde förrinta jorden flera gånger om. Över lag präglades kalla kriget av starka världspolitiska spänningar och hot om väpnad konflikt även om det också fanns perioder av avspänning, exempelvis i mitten av 1950-talet och under 1970-talet, när dialogen mellan stormakterna förbättrades.

Den här studien handlar om den politiska och kulturella betydelsen av att de materiella spåren av historiska motsättningar mellan öst och väst idag erbjuds som besöksmål och används som spänningshöjare och livsstilsmarkör. Syftet är att granska hur tidigare erfarenheter av geopolitiska hot och rädsla tar form på olika militära kulturarvsplatser runt om i Sverige. Analysen grundas i ett flertal fältarbeten och andra undersökningar av sådana kulturarvsplatser under perioden 2019–2021. I fokus står den historia som produceras när kalla krigets militäranläggningar blir museer, bostäder eller upplevelsecentra. Här undersöks således inte kalla krigets historia som sådan, och inte vad som i realiteten hände under denna tidsperiod. Istället analyseras hur minnen och lämningar från kalla krigets dagar får nya innebörder och används för nya syften. Vi intresserar oss för hur olika identiteter, känslor och materialiteter formas av och formar sätten att berätta om och bevara kalla krigets säkerhetspolitiska och militära värld. Hur ser de nätverk ut som bygger

upp kalla krigets kulturarv och vilka konfliktytor finns? Vad för slags fysiska miljöer och material får representera denna historiska period? Vilka hotbilder och föreställningar om vänner och fiender, om vi och de och om femininitet och maskulinitet aktualiseras? Hur skapas trygghet i kalla krigets kulturarv och vilka nationella värden förs fram som viktiga att försvara?

Vi visar att det militära kulturarvet inte bara handlar om vapen, uniformer, radarteknik och försvarsstrategier. Här förmedlas även idéer om vem som beskyddar och skapar trygghet för vem, om sexualitet och familj, om hot mot nationen och om vem som tillhör den nationella gemenskapen och inte. Därmed kan vår studie bidra till att belysa skärningspunkten mellan minnesproduktion och säkerhetspolitik. Forskningen på detta område handlar bland annat om hur bevarandet av det förflutna påverkar samtida förståelser av nationell säkerhet och om hur säkerhetspolitiska beslut legitimeras utifrån hänvisningar till gemensamma tidigare erfarenheter (Bell 2006; Reeves och Heath-Kelly 2020; Zehfuss 2007). Utifrån detta perspektiv blir det viktigt att ställa frågor om hur sätten att bevara kalla krigets historia samspelar med säkerhetspolitik och får betydelse för samtida uppfattningar om vad som utgör ett hot, hur trygghet skapas och vem som kan vara en beskyddare.

Den svenska kontexten: neutralitet och djup militarisering

Mångfalden av aktiviteter kring kalla krigets lämningar har en konkret säkerhetspolitisk förutsättning. Tillgången på övergivna försvarsanläggningar, bunkrar och överblivet militärt material möjliggjordes av en omfattande nedrustning och omorganisering av det svenska försvaret under 1990- och 00-talen. När det säkerhetspolitiska läget förändrades efter Berlinmurens fall 1989 och Sovjetunionens sammanbrott och ett väpnat angrepp österifrån inte längre uppfattades som ett säkerhetshot, ansågs den svenska försvarsmaktens organisering vara både föråldrad och alltför omfattande.

Under kalla kriget präglades Sveriges, liksom många andra länders, säkerhets- och försvarspolitik av de skarpa motsättningarna mellan Sovjetunionen och USA och deras allierade, och av vad som uppfatta-

des som ett reellt hot om ett kärnvapenkrig. Det svenska samhället kom under perioden att karaktäriseras av en ”djup militarisering” (Kronsell 2012). Militära anläggningar, förråd, skyddsrum och bunkrar låg tätt runt om i landet och Sverige kunde i mitten av 1980-talet mobilisera 850 000 soldater (Åselius 2005). Tidens idé om väpnad neutralitet och ett totalförsvar innefattade en allmän värnplikt för män, ett omfattande civilförsvar och en kraftig militär kapacitet som avsåg att avskräcka från krig genom att göra en territoriell invasion alltför kostsam för fienden. I flera garnisonsorter var Försvarsmakten en av de största arbetsgivarna.

Efter andra världskriget höll Sverige kvar vid sin neutrala position, och betonade i utrikespolitiken internationellt samarbete och fredsbevarande verksamhet (Coetzee 2018; Stråth 2000). Med argumentet att det krävdes ett starkt eget militärt försvar för att neutraliteten skulle framstå som trovärdig (Åselius 2005; jfr Agrell 2010) satsades på inhemsk vapenproduktion och vapenexport. På 1950-talet låg landet på nionde plats på listan över världens största vapenexportörer.² Den inhemska vapentillgången var också påfallande stor. Bland annat räknades flygvapnet i slutet av 1950-talet i absoluta mått mätt till de mest omfattande i västvärlden (Åselius 2005).

Den djupa militariseringen fanns i människors liv och vardag och förmedlade idéer om medborgarskap, genus och familj. Värnplikt och repmanader gav i princip samtliga män egen erfarenhet av militär verksamhet och träning i att bruka vapen, ett förhållande som enligt historikern Lina Sturfelt (2014) resulterade i en ”constantly conscripted citizen” – en medborgare i ständig militär beredskap. Medborgarskapet vilade alltså på genus i så måtto att män var satta att beskydda både nationen och dess hemmafront, vilken i sin tur kopplades till familj och välfärdsreformer; historikern Marie Cronqvist (2009) har talat om det befästa folkhemmet. Sådana konstruktioner både speglade och återskapade en förment naturgiven könsordning där män förväntades vara villiga att ta till vapen för att skydda nationens kvinnor och barn. Det militära försvaret av nationen blev därmed tydligt knutet till kön, vilket förstärkte medborgarskapets genusordning (Eduards 2007; Kronsell 2012): män beskyddade nationen, medan kvinnor beskyddades (Åse 2016). Visserligen hade kvinnor viktiga uppgifter i civilförsvaret, och under perioden engagerade sig många kvinnor i frivilligt försvarsarbete,

till exempel inom lottakåren. Men kvinnors försvarsuppgifter var inte, till skillnad från mäns, en medborgerlig plikt och innefattade inte så kallade stridande uppgifter (Sundevall 2011a). Genom manlig värnplikt fanns länken mellan män och försvaret av nationen kvar in på 1970- och 1980-talen, också efter att kvinnors ökade förvärvsarbete och utbyggnaden av barnomsorg försvagat deras traditionellt starka anknytning till hem och familj (Hirdman 2009). Inte förrän 1989 gavs kvinnor samma rättigheter som män att utöva militärt arbete (Sundevall 2011a), och först när värnplikten återaktiverades 2017 blev den könsneutral.

Även om kriget aldrig kom till Sverige, så fanns det farhågor och stark oro, särskilt vid incidenter som nedskjutningen av den svenska DC-3:an öster om Gotland 1952, Kubakrisen 1962 och den sovjetiska kärnvapenbestyckade ubåten U 137:s grundstötning utanför Karlskrona 1981. Å ena sidan var hotbilderna i Sverige och västvärlden under kalla kriget tydliga och obestridda. Hoten kom från Sovjetunionen och Warszawapaktsländerna och åskådliggjordes geopolitiskt i Europas uppdelning i öst och väst. Å andra sidan visar forskning att perioden inbegrep föreställningar om diffusa men ständigt närvarande faror och hot. Det hotfulla kunde dölja sig överallt – spioner och femtekolonnare var del av samhällskontexten, inte minst i det neutrala Sverige (Cronqvist 2004). Här uppfattades den väpnade neutraliteten som ett värn mot en hotfull och skrämmande omvärld, medan välfärdsstat och folkhem syntes garantera folkets trygghet och en stabil samhällsutveckling. Beskrivningar av undanglidande och osynliga faror och uppmaningar till ”detektiven Allmänheten” att vara vaksam formade en föreställningsvärld där hoten fanns närvarande också mitt i idyllen (Cronqvist 2004). Ryktesspridning och mystiska observationer var återkommande i samhällsdebatt och vardagsliv (Göransson 2017). I den dramatiserade informationsfilmen *Förebudet* som Försvarsmakten producerade 1987 visas ett skrämmande och våldsamt scenario där främmande makts agenter slår ut svensk elförsörjning och avrättar nyckelpersoner i samhället. Kalla kriget kännetecknades alltså inte bara av en djup militarisering och av en tro på en militär kapacitet att avskräcka en invasion. Lika mycket präglades tiden av rädslor för stormaktskonflikter, för ett tredje världskrig och för destabilisering inifrån.

Ett nytt kulturarv tar form

Vid Warszawapaktens upplösning och Sovjetunionens fall i början av 1990-talet förändrades hotbilden radikalt i norra Europa. Här började den utveckling som innebar att Sveriges storskaliga militära projekt fasades ut och ersattes av vad som beskrevs som ett visserligen mindre, men modernare, mer professionellt och flexibelt försvar med betoning på internationella insatser (Proposition 1995/96:12; 1999/2000:30). Globala hot som terrorism och internationell brottslighet framstod nu som allvarligare än hoten från fienden i öster. Kalla krigets idéer om vikten av att militärt skydda territoriets gränser och behovet av ett utbrett folkförsvar sjönk undan. Värnplikten lades vilande, regementen stängdes, mobiliseringsförråd nedmonterades och försvarsanläggningar övergavs. Nu fanns plötsligt ett överflöd av vapen, fordon, underjordiska bunkrar och tidigare hemligklassade militära anläggningar som på något sätt måste hanteras. En del förstördes, annat såldes till utlandet eller togs tillvara av olika intressegrupper med inriktning på militära teman. Men även statliga myndigheter engagerade sig i frågan om bevarandet av lämningarna. Ett särskilt huvudbry var hur Försvarsmaktens egna omfattande samlingar av minnen skulle hanteras. På i stort sett varje regemente fanns ett internt förbandsmuseum, och nedläggningarna aktualiserade frågan om vad som skulle bevaras, på vilket sätt och av vem.

Samtidigt som stora mängder militär utrustning, byggnader, berg- och fordon alltså kasserades, fanns hos både försvaret och museisektorn en ambition att bevara minnet av folkförsvaret och ett nytt kulturarvsområde öppnades upp. Detta innebar också en ny blick på arvet efter kalla kriget, och andra institutionella logiker än de militära aktualiserades. En statlig utredning tillsattes, och 2005 presenterades rapporten *Försvar i förvar*, där Försvarsmakten tillsammans med offentliga kulturarvsaktörer utarbetade en plan för hur de militära lämningarna skulle bevaras som kulturarv.

I och med utredningen kom många militära lämningar att omfattas av de museala principer som växt fram som ett resultat av både internationella konventioner och nationella regelverk. På den internationella arenan har International Council of Museums (ICOM) etiska kod

(*ICOM Code of Ethics for Museums 2017* [1986]) sedan länge en stark ställning inom museiprofessionen. Koden rör bland annat museernas roll i samhället och hur verksamheten ska bedrivas. Stor vikt ges frågan om hur samlingar av föremål bör hanteras. Här uttrycks en skarp gräns mellan samlingsföremål och andra föremål. Den etiska kodens principer återspeglas i det nationella juridiska ramverk som styr svenska museers och kulturarvsinstitutioners verksamhet (Kulturmiljölag KML 1998:950; Museilag 2017:563; Proposition 2016/17:116). I realiteten avgörs dock vad som är ett korrekt sätt att hantera museiföremål såväl av normer och praxis som av officiella dokument och formuleringar. En central paragraf i Museilagen, 5 §, fastslår enligt en princip om armlängds avstånd just institutionernas oberoende och att de bäst bestämmer själva över sin verksamhet. Samtidigt finns här en implicit idé om att museerna agerar i enlighet med de normer som råder inom fältet. Utredningen *Försvar i förvar* grundades alltså på både statliga regelverk, internationella överenskommelser och implicita museala principer.

Viktiga konkreta förslag handlade om att gallra bland samlingarna och att inordna förbandsmuseerna under museimyndigheternas huvudmannaskap. Förslaget ledde framför allt till ett statligt initierat och finansierat museinätverk, Sveriges militärhistoriska arv (SMHA), lett av Statens försvarshistoriska museer och Statens maritima museer, med från början 23 så kallade stationer från norr till söder. Dessa platser var redan etablerade som besöksmål och utgjorde tillsammans, menade man, de mest typiska uttrycken för det svenska försvaret under kalla kriget (*Försvar i förvar* 2005). I argumentationen blandades regionalpolitiska och ekonomiska skäl med en föreställning om att kalla kriget på ett särskilt tydligt sätt representerar svenska folkets kvaliteter och förmågor och därför ska bevaras. Försvaret byggde på folklig förankring och en bred uppslutning, framhöll utredningen, och ansåg det viktigt att lyfta fram att svenska folket gjorde mycket stora ansträngningar under denna period: "Det är berättigat att tala om en nationell manifestation" (*Försvar i förvar* 2005: 9).

Under decennierna efter kalla kriget omvandlade således en rad olika aktörer en mängd föremål och platser med försvarspolitiska och militära funktioner till besöksmål, rekreationsplatser eller bostäder. I tidigare ofta hemligklassade anläggningar förses numera en publik med

underhållning, utbildning eller avkoppling, samtidigt som de relateras till ett svenskt vi genom att erbjudas ett föreställt gemensamt förflutet.

Kritiska kulturarvsstudier och feministisk teori

Ett av bokens kunskapsbidrag följer av att vi analyserar det militära kulturarvsgörandet utifrån feministisk teori och länkar samman två forskningsfält: kritiska kulturarvsstudier ("critical heritage studies", CHS) och feministiska internationella relationer (IR). På så sätt kan vi visa hur relationen mellan minnesskapande och nationell säkerhet vilar på föreställningar om genus och sexualitet. Vår studie bidrar med kunskap om hur kön och sexualitet präglar minnesproduktionen kring kalla kriget, och vilken betydelse denna könade kulturarvifiering kan ha för föreställningar om hur trygghet kan skapas.

Inom den första av bokens två forskningstraditioner, kritiska kulturarvsstudier, är den bärande tanken att "kulturarv" inte bara är ett ord som beskriver de föremål och företeelser från förr i tiden som är värda att bevara för framtida generationer. "There is, really, no such thing as heritage", lyder till exempel kulturarvsforskaren Laurajane Smiths (2006: 11) radikala utgångspunkt. Hon menar att sådant som i vardagligt tal omnämns som kulturarv inte fångar in de kulturella mönster eller maktordningar som ligger inbäddade i begreppet. Om kulturarv däremot ses som resultatet av en rad olika processer, där vissa delar ur det förgångna pekas ut som mer betydelsefulla än andra, blir en maktanalys möjlig. Utgångspunkten är, enkelt uttryckt, att inte allt som tillhör det förgångna blir betraktat som kulturarv (Graham och Howard 2008), utan att kulturarv blir till genom att vissa delar väljs ut, utifrån särskilda förutsättningar, i särskilda sammanhang och med särskilda syften. Kulturarv ses därmed inte som något individer, grupper och samhällen *har*, utan som något individer, grupper och samhällen *gör*. Inom kritiska kulturarvsstudier är det görandet och urvalsprocessen som studeras, något som fångas genom det centrala begreppet kulturarvifiering (Harrison 2013; Harvey 2001). En viktig utgångspunkt är att processen inte tar slut när något väl är utpekat som kulturarv. Samtliga kulturarv, vilka uttryck de än må ha, innebär ett aktivt användande av det förflutna som politisk, kulturell och ekonomisk resurs i samtiden.

Detta synsätt medför att den till synes självklara logik som säger att kulturarv och historia på ett direkt och oproblematiskt sätt speglar sådant som hänt tidigare ifrågasätts. Kritiska kulturarvsstudier vänder på perspektivet. Utgångspunkten är att det är samtiden som skapar både sin historia och sina kulturarv, eller annorlunda uttryckt: det är bara i samtiden som dåtiden blir till. Denna hållning innebär också att själva känslan av historisk förankring, av att något är mycket gammalt, betraktas som en samtidsprodukt. Antropologen Sharon Macdonald (2013) använder begreppet "past presencing" för att beskriva upplevelsen av det förflutnas närvaro i nuet. Den här känslan kan vara nog så stark, men säger mer om, och betyder framför allt mer för, samtiden än dåtiden.

Att det förflutna *känns* och skapar upplevelser, det vill säga de emotionella sätten att uppleva kulturarv, har under senare år blivit allt viktigare inom delar av forskningsfältet (Tolia-Kelly, Waterton och Watson 2016). Kulturarvifieringen studeras då som en sinnlig erfarenhet, och som ett förkroppsligat meningsskapande som äger rum när en besökare upplever till exempel en museiutställning, ett monument eller något annat minnesmärke. Här länkas de känslomässiga upplevelserna samman med den materiella omgivningen, vilket betyder att kulturarv ses som performativt. Det är i mötet mellan en person och något kulturarvsobjekt som minnen så att säga kroppsligt aktiveras och ageras ut. Förståelsen av kulturarv som affekt och process betyder att förkroppsligande och materialitet blir viktigt att analysera (Dittmer och Waterton 2016).

Kulturarv är generellt nära sammanflätat med produktionen av kollektiva identiteter (Graham och Howard 2008). Ofta handlar det om att ge föreställda gemenskaper en historisk grund, såväl i det lilla som i det stora. Inom den kritiska kulturarvsforskningen har fokus länge legat på storskaliga kulturarvsprocesser som del i nationella identitetsskapanden. Här har kritik riktats mot hur vita, manliga, välbeställda och västerländska representationer privilegieras, särskilt i formella kulturarvssammanhang inom exempelvis statliga museer och nationella minnesinstitutioner (Smith 2006; 2008). I relation till intresset för känslomässiga och kroppsliga aspekter, där kulturarvets betydelse anses uppstå i mötet med materiella kulturarvsrepresentationer, handlar kritiken om att det framför allt är i vissa kroppar (vita, manliga, välbeställda, västerländska) som de formellt erkända kulturarvsrepresentationerna kan

finna resonans. Draget till sin spets hotar då berättelsen om nationen att reproducera, och samtidigt legitimera, den rådande elitens position i en patriarkal och rasifierad samhällsordning.

En annan diskussion inom kulturarvsforskningen har innefattat kritik av kommersiella och entreprenöriella sammanhang, framför allt när kulturarv ingått som del i turism och upplevelseindustri (Hewison 1987; Kirshenblatt-Gimblett 1998; Lowenthal 2002). I förgrunden står här idén om autenticitet och kulturarvets betydelse för grupper och individers identitetsformationer. Ofta har kritiken handlat om att kulturarvsgöranden som skett i syfte att visas upp för till exempel turister förlorat sin förmenta äkthet och därmed tappat sin ursprungliga identitetsstärkande kapacitet.

Utöver dessa två spår i diskussionen om kulturarv – analyser av elit-orienterade respektive kommersiella kulturarv – framträder inom forskningsfältet de informella processer som utspelas i det vardagsnära. Sådan kulturarvifiering beskrivs ofta som spontan, lokal och underifrån kommande och föreställs utmana etablerade maktordningar. Den tillskrivs ett slags subversiv potential (Muzaini och Minca 2018; Robertson 2012).

I vår framställning isolerar vi inte dessa spår från varandra, utan lyfter snarare fram hur officiella, kommersiella och informella typer av kulturarvsprocesser är sammanflätade och kan finnas på en och samma plats. På så sätt kan vi också lösa upp den koppling som ofta görs mellan informella kulturarvifieringar, autenticitet och subversivitet. Här bidrar vår studie med att uppmärksamma att även informella kulturarvsprocesser – minnesskapande underifrån – kan bidra till att reproducera och stärka konserverande och stereotypiserande föreställningar om kön, nation, familj och samhälle.

Det andra centrala teoretiska perspektivet i boken är feministiska studier av internationella relationer. Detta perspektiv låter oss analysera hur militära kulturarv bygger på och återskapar föreställningar om hot, trygghet och nationell säkerhet. Här är en utgångspunkt att säkerhetspolitik, militär verksamhet och uppfattningar om (o)trygghet både formar och formas av föreställningar om kön och av normer som rör sexualitet och reproduktion. Forskare visar hur maskulinitet och feminitet ger betydelse åt militära institutioner och praktiker, samtidigt

som militär verksamhet bidrar till uppfattningar om vad som är maskulint respektive feminint (Higate 2018; Hutchings 2008). Teorierna lyfter alltså fram ömsesidigheten i skapandet av genus och militärt försvar eller säkerhet, och betonar att kön är en central beståndsdel i samhällsliga beskrivningar av vem och vad som kan ge trygghet och beskydd och vem som tvärtom är sårbar eller vad som behöver skyddas.

En grundläggande tanke i denna litteratur är att själva idén om det nationella territoriet skapas i relation till kön och makt. Att nationen framställs som en kvinnokropp som (de manliga) medborgarna tänks beskyddas är en återkommande trop i Europas moderna historia (Eduards 2007; Landes 2001; Yuval-Davis 1997). Nationen-som-kvinna öppnar för beskrivningar där länders geopolitiska ambitioner sexualiseras genom att fienden uppfattas vilja ha eller vara ute efter att kränka den egna nationen/kvinnan. Filosofen Iris Marion Young (2003) menar att medan nation sammankopplas med femininitet, associeras stat med maskulinitet. För henne är genus och heterosexualitet invävt i statens kontroll över ett visst territorium – en kontroll som ofta ses som förutsättningen för att det överhuvudtaget ska gå att tala om en stat. Dessa teoretiska perspektiv gör det möjligt att se hur geografiska och rumsliga representationer också bär på mening relaterad till kön och sexualitet, och som i sin tur också relaterar till suveränitet och till statens själva existens.

Mycket forskning har undersökt betydelsen av genus, könsnormer och föreställningar om sexualitet i säkerhetspolitiska och militära sammanhang (Eduards 2012; Enloe 2007; Goldstein 2001; Tickner 1992). I den inflytelserika texten "Sex and Death in the Rational World of Defense Intellectuals" (1987) beskriver IR-forskaren Carol Cohn hur det militärstrategiska språket och tänkandet aktiverar idéer om kön och sexualitet på sätt som osynliggör (kärn)vapnens förstörelsekraft och våldspotential. Intimitet och referenser till familj och reproduktion gör att bomber och våldspotential kan framstå som något hemtam och oskyldigt, menar Cohn. I linje med detta kan genusnormer och föreställningar av maskulin sexualitet i termer av fallisk kraft och erövrande både bidra till att driva på upprustning och till att få militärt våld att framstå som förlösande och livgivande snarare än förstörande.

Enligt Cohn fungerar alltså könsnormer i militära och militärstrategiska sammanhang så att de döljer våldets konsekvenser, det vill säga att

människor dödas och lemlästas och deras livsbetingelser förstörs (Cohn 1987; 1993). Särskilt under kalla krigets terrorbalans bidrog, menar hon, genus till att föreställningen om att kärnvapnens förintelsekraft garanterade trygghet kunde tyckas rimlig. Som i mycket annan feministisk forskning om internationell politik och säkerhet är tanken således att etablerade könsnormer bidrar till en politik där våldshandlingar och säkerhetspolitisk aggression framstår som nödvändigt för att beskydda landet. En sådan politik legitimeras ytterligare av könsnormer som kopplar samman våldsutövning i statens namn med osjälviskhet och villighet att offra sig för andra. Genus och sexualitet är del av det normsystem som får människor att utöva militärt våld och begå krigshandlingar. För att den egna säkerhetspolitiken ska vinna legitimitet är det viktigt för staten att upprätthålla en militär maskulinitet och föreställningen om hjältesoldaten som är beredd att dö och döda i nationens namn (Kitchen och Mathers 2018). Monument och andra militära kulturavspplatser som berättar om historiska bragder i nationens tjänst blir här viktiga redskap. Även i senare tiders krig, där kvinnor deltagit som stridande soldater jämsides med män, sammankopplas hjältemod med maskulinitet. Snarare än att bli nationens beskyddare förblir kvinnorna förknippade med det som ska beskyddas (Åse och Wendt 2019b).

Konsekvensen av att konventionella könsnormer införlivas i det militära försvaret och i uppgiften att beskydda nationen är att en aggressiv säkerhetspolitik och våldsanvändning främjas (Wilcox 2009), medan en politik som avsvär sig våld och vapen riskerar att uppfattas som naiv och feminin – ur stånd att faktiskt skydda landet (Rosengren 2020). I dessa analyser är förståelsen av genus som relationellt viktigt; när ett visst fenomenets samhälleliga innebörd maskuliniseras och associeras starkt med män och mäns kroppar, associeras dess motsats med femininitet och med kvinnor och deras kroppar (jfr Connell 1995). På så sätt inbegriper manlig värnplikt och försvaret av nationen som en manlig medborgerlig plikt också kvinnors ansvar för den civila ”hemmafronten” – omsorgen om hemmet, familjen och barnen. Och när den feminint kodade hemmafronten ses som hotad tillskrivs män en beskyddarförmåga och maskulinitet en innebörd av trygghet. Parallellt skapas starka associationer mellan kvinnor/femininitet, sårbarhet och passivitet (jfr Tickner 2001).

Att det nationella hemmet och territoriet kopplas till kvinnor och feminiseras har också konsekvenser för hur militära hot och fiendebilder konstrueras. I Europa har militära motståndare tillmätts en expansiv, hotfull och ofta rasifierad sexualitet som hotar de "egna" och vita kvinnorna/territoriet, samtidigt som den vite mannen regelmässigt har fått förkroppsliga den "naturliga" beskyddaren av den hotade nationen (Basham 2016: 887). Fiender har också framställts i termer av bristande maskulinitet, och som feminiserade och snöpta i sin sexuella förmåga (Pettman 1996; Rosengren 2020; Theweleit 1995). Med begreppet "wimp factor" fångar Cohn (1993) hur (brist på) maskulinitet kan trigga våldsutövning i relationerna mellan stater. Dessa könskonstruktioner gör att krigföring kommer att innefatta maskulinitet, både i betydelsen att beskydda det egna landets kvinnor och värna om deras kroppar/sexualitet och att av-maskulinisera och könsförnedra motståndaren.

I den här boken är en viktig tanke att genus och sexualitet samt idéer om vem och vad som ska beskyddas av vem och på vilket sätt också manifesteras i framställningar av ett lands säkerhetspolitiska och militära historia. I västerländsk historieskrivning associeras fred med stiltje eller stagnation medan krig och militära konflikter får driva den historiska utvecklingen framåt, påpekar litteraturvetaren Maria Mårzell (2021). Hon ser dessa sätt att berätta historien som del av "militarismens ontologi", det vill säga föreställningen att krig ingår i människans existensvillkor. Detta betyder också att män blir historiens huvudaktörer, medan kvinnors handlingar, liksom fredsarbete generellt, förs ut ur de historiska narrativen.

Som historisk period präglades kalla kriget som sagt av starka och otvetydiga militära geopolitiska konfliktlinjer där vapnen i väst och öst var riktade mot varandra. De yttre motståndarna var tydliga och världen uppdelad i stormakternas respektive intressezoner. Sexualitetsnormer var påfallande starka och heteronormativa könskonstruktioner förknippas också ofta med kalla kriget. Historikern Frank Costigliola (1997) menar att den säkerhetspolitiska doktrin som gick ut på "containment", det vill säga att kommunismen och det sovjetiska inflytandet skulle trängas tillbaka varhelst det visade sig, placerade geopolitik inom en förståelseram baserad på kropp och kön, där metaforer knutna till fysisk styrka och svaghet samt till sjukdom var centrala. Olika länder beskrevs

som kroppar som var mer eller mindre feminiserade och veka och därmed också olika mottagliga för smitta. En försvagad nation sammankopplades med bristande maskulinitet – svaga män som inte förmådde beskydda landet – vilket i sin tur länkades till en stark homofobi och föreställningar om ”avvikande” sexualitet (Dumančić 2017).

En stark kärnfamilj, tydliga könsroller och en otvetydig heterosexualitet sågs som ett värn mot kommunismens smitta. Historikern Elaine Tyler May (1988) framhåller att nationell säkerhet och trygghet uttrycktes genom traditionella könsroller och kvinnors familjeskapande. På så sätt utgjorde inte bara heteronormativa familjeideal utan även intimitet, sexualitet och kropp en central del av säkerhetspolitiken. Liknande föreställningar präglade också den svenska kontexten. Här förlades den nationella tryggheten och motståndskraften mot infiltratörer till folkhemmets ideal om stabila familjerelationer, husmorsideal och heterosexualitet (Cronqvist 2004; 2012). Smuts, slafsighet och sexuell normavvikelse misstänkliggjordes och signalerade nationell opålitlighet.

Sammanfattningsvis innebär kombinationen av ett kritiskt kulturarvsperspektiv och ett feministiskt perspektiv på internationella relationer, säkerhetspolitik och militärt försvar att vi betraktar kalla krigets militära kulturarv som en aktiv, genuspräglad och i grunden politisk produktion av kollektiva minnen. En rad aktörer deltar i formandet av detta kulturarv, från bunkerintresserade och entreprenörer till militärer och officiella museiaktörer. Det pågår en mängd uppgörelser om vilka minnen som ska bevaras, hur de ska bevaras och av vem. I uppgörelserna sker bestämningar och omförhandlingar av innebörden av såväl nationell gemenskap som nationell säkerhet.

I detta tolkningsperspektiv är utgångspunkten att skapandet av ett kulturarv alltid är nära sammankopplat med den sociala och politiska kontext som minnesproduktionen sker inom. Det betyder både att vi uppmärksammar hur samtida maktrelationer präglar utformningen av kulturarvet och att vi diskuterar kulturarvsskapandets identitets- och säkerhetspolitiska innebörder. Perspektivet riktar uppmärksamheten mot hur föreställningar om nationell gemenskap och identitet, maskulinitet och femininitet sätter gränser för vilka berättelser som blir möjliga att berätta, och hur de kan berättas. En insikt vi tar med oss från feministisk teori är att könsnormer regelmässigt införlivas i uppfattningar

om vem som kan ge beskydd och vem som är sårbar och i behov av beskydd. Denna teoretiska förståelse pekar på vikten av att undersöka vilka funktioner föreställningar om maskulinitet och femininitet ges i de kollektiva minnena av militära och geopolitiska skeenden.

Att studera arvet efter kalla kriget

Tidigare kulturarvsforskning om kalla kriget har gjorts inom flera områden. Museer och andra kulturarvsinstitutioner har bidragit med allmänhistoriska ingångar till perioden, till exempel i antologin *Kriget som aldrig kom* från Marinmuseum (Linderöth 2011) och i Armémuseums årsbok 2014 om värnplikten (Forssberg och Kronberg 2014). Kalla kriget behandlas också i kulturteoretiska och etnografiska studier som intresserat sig för hur enskilda minnen och erfarenheter av perioden format kollektiva minnen (Feldmann 2013; Gegner 2012; Gerber 2011). Fokus har ofta riktats mot hur det förflutna tolkats på olika sätt och fått konsekvenser för människors vardagsliv utifrån bland annat kön, klass och generation. En del av litteraturen belyser hur kalla kriget använts i turism- och destinationsutvecklingssyfte (Strömberg 2010; 2013) samt hur kalla kriget som kulturarv kan förstås i ett regionalutvecklingsperspektiv (Ronström, Johansson och Bjärhall 2002). En annan litteratur har närmat sig kalla kriget ur ett nutida arkeologiskt perspektiv med syftet att genom materiella lämningar förstå dåtiden (Axelsson och Persson 2016; McWilliams 2013; Schofield och Cocroft 2007). Poängen här är snarast att kartlägga dessa ur ett traditionellt arkeologiskt perspektiv unga lämningar. En egen nisch utgör vad som skulle kunna kallas bunkerforskning, där bunkern på ett närmast mytiskt sätt lyfts fram som en materialitet med extra hög kulturell densitet (Bennett 2013; 2017). Istället för att förutsätta att bunkern i sig väcker starka känslor, undersöker vi hur kalla krigets bunkrar och underjordiska värn skildras som mystiska och spännande och hur sådana framställningar (åter)skapar genus.

Den här boken bidrar alltså med en bred kartläggning av kulturarvifieringar av kalla kriget i Sverige. I enlighet med ett kritiskt kulturarvs-perspektiv fokuseras mer specifikt på hur delar av kalla krigets förflutna aktiveras, tolkas och förs vidare i samtiden. Det feministiska perspektivet uppmärksammar hur kulturarvifieringar kopplade till säkerhets-

politik, hotbilder och militärt våld är knutna till genuskonstruktioner, inte minst i termer av en könad beskyddslogik. Medan välfärdsstatens framväxt och arbetsmarknadsrelationer, liksom neutraliteten som utrikespolitisk doktrin, varit viktiga teman i forskning om efterkrigstidens svenska självbild (Hall 2000; Stråth 2001; Westberg 2010) har det militära försvarets roll i nationsskapandet inte undersökts särskilt mycket.

Mot denna bakgrund ser vi kulturarvifieringen av kalla kriget i Sverige som särskilt intressant, då den berör frågor relaterade till svensk självförståelse och den ofta reproducerade bilden av Sverige som fredssträvande och krigsförskonat. Samtidigt som Sverige under kalla kriget var djupt militariserat, och säkerhetspolitiskt anammade föreställningen att tillgången till militärt våld borgade för fred genom att avskräcka från invasion, positionerade sig landet som neutralt, fredligt, solidariskt och engagerat i internationell nedrustningspolitik (Rosengren 2020). Denna självbild har i hög grad fortlevt (Agius 2006; Stråth 2000), och påpekan- det att landet inte varit i krig på 200 år upprepas ofta i samhällsdebatten, även om alliansfriheten slutligt övergavs då den socialdemokratiska regeringen, med starkt stöd av riksdagen, beslutade om att ansöka om medlemskap i Nato några månader efter den ryska invasionen av Ukraina 2022. Mot bakgrund av den etablerade självförståelsen som fredlig blir det intressant att undersöka hur bilden av Sverige omskapas i relation till kalla krigets stormaktshot, terrorbalansen och landets egen omfattande militarisering under perioden.

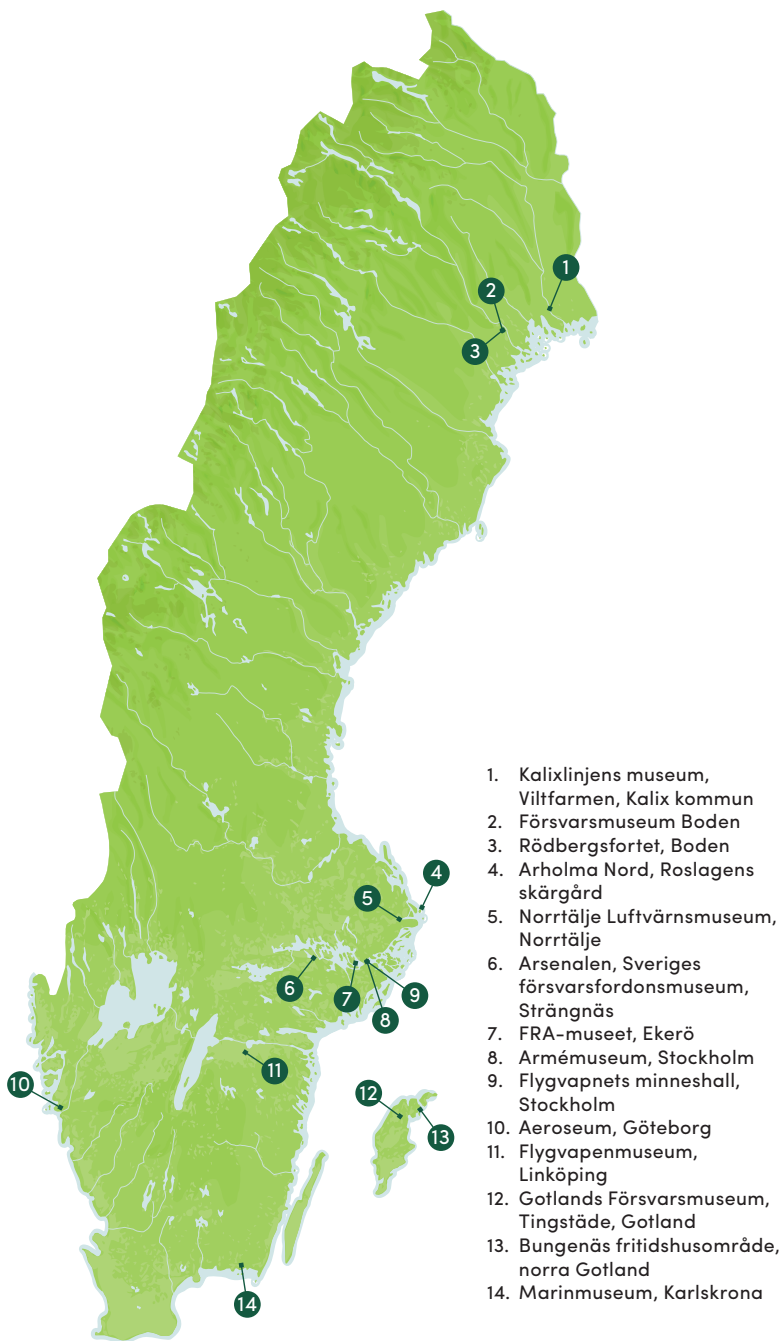
Det svenska exemplet är dessutom intressant ur ett genusperspektiv, inte minst i relation till den nationella berättelse som beskriver Sverige som progressivt då det gäller jämställdhet och kvinnor och mäns lika rättigheter och skyldigheter (Jezierska och Towns 2018; Martinsson, Griffin och Giritli Nygren 2016). Under kalla kriget utmärkte strategin med värnplikt för män befolkningens relation till det militära. Frågan är hur detta våldspräglade, hotfulla och maskulint kodade kulturarv ramar in och berättas parallellt med beskrivningen av Sverige som fredligt och jämställt. Vad händer med den svenska självbilden när vapenexport, våldskapital, militarisering och ett könat medborgarskap utgör minnes- skapandets råmaterial? Ytterligare en genuspräglad spänning är kopplad till neutralitetspolitiken och tanken att militärt våld bara får användas reaktivt och i självförsvar. Även om den svenske "neutrale krigaren"

(Kronsell 2012) maskuliniserades som en lojal beskyddare, innebar avståndstagandet från offensivt våld samt (den feminint associerade) passiva och väntande positionen en hotande avmaskulinisering (Åse 2016). En spännande fråga är hur neutralitetens genusambivalens hanteras i kulturarvifieringen.

Slutligen är vår tanke att kalla krigets kulturarv är särskilt viktigt att undersöka, då de senaste årens stora intresse för perioden sammanfaller med ett nytt säkerhetspolitiskt läge och radikalt förändrade förståelser av samhälleligt beskydd och militärens roll. Sedan mitten av 2010-talet har säkerhetspolitiska tankefigurer förknippade med kalla kriget återkommit och successivt blivit allt mer dominerande i den svenska politiska och militära retoriken (Frihammar m.fl. 2021). Under det senaste decenniet har det primära hotet mot nationen förväntats komma från öster, om inte nödvändigtvis i form av en väpnad invasion så genom infiltration och olika slags påverkansförsök. Det territoriella försvaret har kommit tillbaka, värnplikten återuppväckts och försvarsbudgeten utökats. Samtidigt har det skett ett successivt närmande till Nato med utökat militärt samarbete och gemensamma övningar. Det intensiva samhälleliga minnesskapandet kring kalla kriget har alltså pågått parallellt med en säkerhetspolitisk omsvängning som i samhällsdebatten ibland kallas det nya kalla kriget. Till följd av Rysslands aggression och kriget som pågår i Ukraina när denna bok skrivs accelererade den svenska militariseringen genom ytterligare satsningar på försvaret och en förändrad vapenexportpolitik samt en Natoansökan. Hur denna senaste säkerhetspolitiska förändring kan komma att påverka kulturarvsskapandet kring kalla kriget är emellertid en fråga för en annan bok.

Kulturarvsplatserna och undersökningsmaterialet

Vår studie utgår ifrån undersökningar av ett antal platser där kulturarvifiering av kalla kriget äger rum. För att fånga bredden i kulturarvsuttrycken har urvalet geografisk spridning och innefattar de tre försvarsgrenarna, armén, flygvapnet och flottan. Vi har också vinnlagt oss om att inkludera militärstrategiskt centrala platser som Boden och Gotland. Därtill speglar urvalet olika användningar av kulturarvet, som rekreationsplats, museum, bostadsområde, upplevelsecentrum riktat till

både barn och vuxna samt digital mötesplats. Detta gör att vi också speglar den bredd av aktiviteter som äger rum inom ramen för kalla krigets kulturarv.

Slutligen representerar de valda platserna olika former av organisering och ägande och kan schematiskt delas in i officiella, kommersiella och informella verksamheter. Som vi tidigare påpekat råder sällan vattentäta skott mellan olika kategorier, utan en kulturarvsplats kan exempelvis ha inslag av både statlig finansiering och ideell arbetskraft. I kategorin officiellt kulturarv, som kännetecknas av starka inslag av statligt ägande och styrning, ingår Flygvapenmuseum i Linköping, Marinmuseum i Karlskrona, Försvarsmuseum Boden med Bodens kommun som huvudman och det näraliggande Rödbergsfortet, Försvarets radioanstalts (FRA) myndighetsmuseum på Lovön och Flygvapnets minneshall på Gärdet i Stockholm. Starkare kommersiella inslag finns vid Sveriges försvarsfordonsmuseum Arsenalen i Strängnäs och vid Aerozeum i Göteborg, som båda drivs i stiftelseform, samt Arholma Nord utanför Norrtälje i Stockholms norra skärgård. Renodlat kommersiella verksamheter är Bungenäs fritidshusområde på norra Gotland och Mariebergs Viltfarm i Kalix med Kalixlinjens museum som inkluderar Kamlungebatteriet. Norrtälje Luftvärnsmuseum och Försvarsmuseet i Tingstade är ideellt drivna verksamheter, men den senare är formellt kopplad till det statliga museinätverket Sveriges militärhistoriska arv.

Vissa kulturarvsplatser är alltså mer professionaliserade och har många anställda, medan andra är beroende av ideella krafter. Dessa skillnader till trots är det viktigt att påpeka att platserna – undantaget FRA-museet och Flygvapnets minneshall – har det gemensamt att de verkar på en marknad och att de, om än i olika grad, är beroende av intäkter från besökare. De befinner sig i ett sammanhang där, som många forskare har påpekat, en ökande kommersialisering och allt större krav på att leverera spännande upplevelser förändrat villkoren för museer och besöksmål (Kirshenblatt-Gimblett 1998; Larkin och Parry-Davies 2019).

Utöver fältarbeten vid dessa konkreta platser³ har även en mer abstrakt plats studerats, vars centrum utgörs av en grupp på sociala medier som samlar många tusen bunkerintresserade personer. I linje med forskning om så kallad bunkerologi, det vill säga "the urge to trace, ex-

Arholma Nord är en besöksdestination som erbjuder uthyrning av kajaker och SUP:ar, möjlighet att bada "havsbastu" och att uppleva kalla kriget i guideade visningar genom en "en topphemlig försvarsanläggning" från perioden.

plore and document abandoned military bunkers" (Bennett 2013: 630), använder vi benämningen "bunkerologer" för att beskriva personer med uttalat intresse för kalla krigets lämningar. Tillsammans med intervjuer med bunkerologer har studiet av sociala medier gett viktiga inblickar i detta informella och ibland dolda meningsskapande.⁴ Ytterligare en abstrakt plats utgörs av medieringar av kalla kriget, som framställningar av perioden på Försvarsmaktens hemsida och de många kalla kriget-

dokumentärer med militärt tema som producerats under senare år och som bland annat visats på Sveriges Television eller sänts på Sveriges Radio. Detta innebär alltså att vi breddar en traditionell uppfattning om kulturarvsaktörer till att även inbegripa dessa positioner och uttryck. Valet att låta detta material ingå handlar också om att visa på de många överlappningar som förekommer mellan olika typer av platser i meningsskapandet kring kalla kriget. Vi har exempelvis sett att vissa centrala kulturarvsaktörer återfinns såväl i formella myndighets- och museisammanhang och i medieproduktioner som på digitala mötesplatser.

Metoder och angreppssätt i denna studie hämtas från statsvetenskap/internationella relationer, arkitektur- och konsthistoria, etnologi och genusvetenskap. Inom statsvetenskapen står ofta frågor om makt och politiskt handlingsutrymme i centrum, medan arkitektur- och konsthistorien riktar in sig på betecknande- och representationspraktiker och hur dessa konkret materialiseras. Etnologin berör menings- och meningsskapande i vardagen och människors föreställningsvärldar, och genusvetenskapens fokus är sociala och kulturella konstruktioner av kön och sexualitet. Ambitionen har varit att ta tillvara de skilda ämnesmässiga och analytiska infallsvinklarna i forskningens alla faser, såväl i insamling och analys av empiri som i författandet av denna text.

För att dra nytta av det tvärvetenskapliga angreppssättet redan i insamlingen av empiriskt material utfördes fältarbetena tillsammans. Statsvetarnas fokus på text/diskurs och på (geo)politiska dimensioner, konst- och arkitekturhistorikernas blick för materiella, rumsliga och visuella dimensioner samt etnologens fokus på människors meningsskapande aktiviteter bidrog till ett omfattande och "tjockt" material. Våra skilda analytiska ingångar ledde till att vi samlade på oss olika typer av material, allt ifrån planritningar och designmanualer, politiska beslutsdokument, militärhistoriska studier och mediematerial till fältanteckningar och fotografier samt intervjuer. För att få en djupare förståelse för kulturarvifieringarna vinnlade vi oss om att förbereda fältarbetena noga genom att ta del av platsernas kontext och tillkomsthistoria.

Förutom platsernas hemsidor och andra egenproducerade texter och bilder består det skriftliga materialet av officiella och formella regleringar och beslut, som motiveringar till byggnadsminnesförklaringar, departementsutredningar och detalj- och gestaltungsplaner. Här ingår även

2011 utsåg den svenska sektionen av UNESCO-organet International Council of Museums och Riksförbundet Sveriges museer Flygvapenmuseum i Linköping till Årets museum. En av motiveringarna var att museet sätter in flygvapnet i ett kulturhistoriskt perspektiv.

olika former av journalistiskt material, medieringar, reartikulationer och recirkulationer av bilder, filmer och audiovisuellt material, inte minst från sociala medier. Aktiviteten i grupperna följdes och inlägg och kommentarstrådar av intresse dokumenterades med skärmdumpar. Vi har under fältarbetena dokumenterat utställningar i termer av övergripande narrativ förmedlade i text, bild och föremål, men också som enskilda betydelsebärande tecken. En central aspekt av detta material är rums-

liga förhållanden och arkitektoniska förutsättningar och gestaltningar. Observationerna har utförts såväl när vi tagit del av miljöerna på egen hand som när vi deltagit i både för oss särskilt anordnade visningar och allmänna visningar.

En betydelsefull del av materialinsamlingen handlade om att utföra de aktiviteter som besökare ofta gör på platserna, och att försöka ta in platserna rent fysiskt. Utifrån vår förståelse av kulturarvifiering som innehållande en affektiv och kroppslig dimension (jfr Dittmer och Waterton 2017; Reeves 2018) blev det viktigt att utforska hur platserna och aktiviteterna kan kännas i kroppen och vilka olika känslor som kulturarvifieringarna appellerar till. När och hur kan en miljö framstå som skrämmande eller trygg, vad gör att något känns helt naturligt? Exempelvis bokade vi rum och tillbringade flera dygn på Batteri Arholma och gick på guidade turer in i berget. Vi följde också med på en ”Spionvandring” i Stockholm, bodde några nätter i ett bunker-inspirerat hem i Bungenäs på Gotland och deltog i organiserade happenings på plats; bland annat åkte vi med på bandvagnstur på Arsenalen.

Det skriftliga materialet och observationerna har kompletterats med intervjuer med beslutsfattare, huvudmän, tjänstemän, institutionsledning och ägare. Detta material har gett oss möjlighet att svara på frågor om vad som uppfattas som värt att bevara, vilka värden som framstår som centrala och vilka dilemman och konfliktlinjer som framträder i relation till skapandet av kalla krigets kulturarv. Mer informella och personliga perspektiv har fångats genom intervjuer med initiativtagare, utställningsansvariga, guider och museipedagoger samt genom både intervjuer och samtal med besökare. Där det funnits lokala initiativ och organisering kring bevarandet av de militära anläggningarna har också representanter för lokalsamhället intervjuats. De personer som intervjuats har valts ut för att de har haft tydliga, och ofta viktiga, kopplingar till verksamheten eller platsen i fråga.⁵ Här har vi framför allt intresserat oss för vilka berättelser som förmedlas på platserna, vad som lyfts fram och vad som förblir dolt och hur de som arbetar på platserna och de som besöker dem upplever och förstår dem.

Ett gemensamt tolkningsarbete

Vår forskargrupp karaktäriseras som sagt av ämnesmässig bredd och fokuserar på olika aspekter av meningsskapande. Samtidigt förenas våra teoretiska perspektiv av en strävan att visa att även sådant som uppfattas som självklart ofta är resultatet av politiska, kulturella och sociala faktorer. Detta betyder att vi vill undersöka hur maktrelationer och hierarkier framträder som om de var naturgivna och därmed opolitiska i den meningen att de står bortom förhandling. En metodologisk strategi i den här boken är därför att söka avnaturalisera – det vill säga ifrågasätta och dekonstruera – fenomen och praktiker (jfr Hall 1997; Weeks 2011; Åse och Wendt 2019a). Avnaturalisering innebär att avtäcka kulturella,

Arrangören som ordnar gruppbesök vid det lämnade batteriet i Kamlunge berättar att det inte är någon idé att regla luckan till ingången, eftersom intresset hos dem som på eget initiativ besöker platsen är så stort att de ändå ibland bryter upp låsen för att komma in.

sociala och politiska aspekter av sådant som ofta tas för givet. I denna studie kan det exempelvis handla om att dekonstruera idéer som att kulturarv gynnar demokratiska värden, att historieskrivning på ett okomplicerat sätt handlar om det som varit eller att nationen utgörs av ett visst territorium som tillhör ”oss” och att militär kapacitet automatiskt ökar säkerheten.

Ett sätt att underlätta det analytiska arbetet att se det konstruerade och maktbemängda i det invanda är att arbeta kollektivt och att medvetet anlägga olika perspektiv på samma fenomen. Detta är bakgrunden till att vi i den här boken inte bara låter flera tolkningsperspektiv mötas, utan också har utfört insamlings- och tolkningsarbetet tillsammans. Under fältarbetena blev det tydligt att vi såg platserna på olika sätt, lade märke till skilda detaljer och ställde olika typer av frågor. Den statsvetenskapliga feministiska ingången riktade den analytiska uppmärksamheten mot hur hot och trygghet gestaltades i kulturarvsplatsernas historieskrivning och vilken betydelse maskulinitet och femininitet gavs, medan den konst- och arkitekturhistoriska blicken fokuserade på hur kalla krigets kulturarv tog konkret rumslik och materiell form. Det etnologiska angreppssättet styrde den empiriska undersökningen mot människors erfarenheter och sätt att använda och skapa mening kring kulturarvsplatserna.

Det kollektiva fältarbetet innebar att platsbesöken inte stannade vid materialinsamling utan innefattade ett omfattande tolkningsarbete, där olika ämneskompetenser och skilda forskarblickar sattes i samspel. Genom att genomföra observationerna tillsammans, verbalisera intrycken och spinna vidare på varandras associationer blev mer syntetiserande analyser möjliga än om vi stannat vid att enbart lägga perspektiven bredvid varandra och jämföra våra tolkningar. En särskild analysstrategi var att dokumentera fältarbetena både enskilt och gemensamt, i form av egna anteckningar och ett kollektivt dokument där olika tolkningar och analysstrådar samlades. Genom att kontinuerligt arbeta med det gemensamma dokumentet möjliggjordes också jämförelser mellan de olika kulturarvsplatserna, något som ledde till att vissa dimensioner framstod som mer centrala och analytiskt givande än andra. Därigenom växte en gemensam förståelse och det som blev bokens centrala teman fram.

Detta sätt att arbeta innebär att fokus riktas mot de mönster av

meningsskapande som sker på platserna och att kombinationen av de teoretiska perspektiven blir vägledande för vilka tolkningar som görs. Samtidigt som detta möjliggör nya typer av analyser, av exempelvis relationen mellan samhälleligt minnesskapande, genus och förståelser av säkerhet, hamnar andra dimensioner av kulturarvifieringen i skymundan. Vi har till exempel inte ett kronologiskt och diakront perspektiv och fokuserar analytiskt varken på när eller hur platserna har vuxit fram. Istället analyseras de aktiviteter och materialiteter och det meningsskapande som vi tog del av vid tiden för våra besök.

Det gemensamma tolkningsarbetet öppnade för en avnaturalisering av platser och fenomen, och det som först kunde framstå som antingen ovidkommande, eller entydigt, visade sig innehålla en mängd olika betydelselager. Till exempel har den statsvetenskapliga förståelsen av militära hot och konflikter fördjupats genom att kulturarvsanalysen kunnat synliggöra förgivettagna materiella och rumsliga aspekter av säkerhetspolitik (jfr Björkdahl och Buckley-Zistel 2016; Reeves 2018). På samma sätt gavs möjligheter att analysera hur konkret materialisering av gränser och av det svenska territoriet frammanar vissa känslor och naturliggjorda föreställningar om hot och säkerhet, medan andra sätt att uppfatta säkerhet blir otillgängliga. Kulturarvsperspektivet å sin sida har utvecklats genom problematiseringar av kulturarvifiering i termer av politiskt handlingsutrymme, något som gett plats för analyser av hur olika former av bevarandepraktiker öppnar respektive stänger politiska möjlighetsrum. På så sätt framträder etablerade sätt att bevara och visa fram militära minnen i ett nytt ljus.

Vårt sätt att arbeta med avnaturalisering innebär också en växling mellan närhet och distans. Å ena sidan har vi pratat med människor och följt guidningar och deltagit i olika aktiviteter, å andra sidan har vi tagit ett steg tillbaka och tillsammans kritiskt reflekterat över våra upplevelser och känslor. Detta har varit berikande på flera sätt. Framför allt har det möjliggjort en förståelse för det samspel som finns mellan olika motiv, känslor och strategier i kalla krigets kulturarv. Vår ambition är att i boken erbjuda en liknande växling, där läsaren får ta del av miljöer, händelser och känslor för att sedan följa de kritiska analyserna av samma miljöer, händelser och känslor.

Teman och disposition

Innehållet i den här boken lyfter fram de teman i kalla krigets kulturarvifiering som framstår som viktiga och intressanta utifrån våra teoretiska perspektiv, där själva *görandet* av kalla krigets kulturarv står i fokus. Läsningarna sker genomgående utifrån den kombination av kritiska kulturarvsperspektiv och feministisk IR-teori vi presenterar ovan, men ibland tar vi även hjälp av kompletterande teoretiska ingångar. Dessa skiftar beroende på kapitlens tematik. När vi exempelvis analyserar hur kalla krigets territorium framställs, vänder vi oss bland annat till konstruktivistiska teoretiseringar av rumslighet, och i kapitlet om kalla krigets lek och lust låter vi kulturteoretiska förståelser av lek inspirera tolkningarna.

I nästa kapitel, ”Draken i backen: Kampen om kalla kriget”, läggs grunden för en förståelse för det ganska vildvuxna kulturarvsvält som har kalla kriget i fokus. Kapitlet visar hur området vuxit fram genom en kamp mellan statligt finansierade museer, försvarsmakten, entreprenörer inom upplevelse- och besöksnäringen och gräsrotsaktörer. Med utgångspunkt i ett aktör-nätverksperspektiv riktas uppmärksamheten både mot de kulturella och politiska konfliktytor som karaktäriserat utvecklingen och mot de enigheter som visar sig. Outtalade samförstånd, som särskilt gäller genus, nation och beskydd, lyfts fram. Följande kapitel, ”Krislådan: Kalla krigets tid”, riktar in sig på den temporala dimensionen av kalla kriget som kulturarv. Här visar vi hur olika sätt att tidsindela, exempelvis hur gränser dras mellan olika perioder och mellan nu och då, får betydelse för vilka berättelser om hot och trygghet som möjliggörs samt vilken säkerhetspolitik som tycks självskriven och naturlig.

Vad som händer när kalla kriget skildras på ett lekfullt sätt är frågan som behandlas i ”Pansarparty: Kalla krigets lek och lust”. Lek förstås här som en viktig del av kulturarvsskapandet, där nationella identiteter och genusnormer både kan utmanas och bekräftas. Hur visas historiskt våld och geopolitiska hot fram som nöje, underhållning och fantasi? Vad betyder det stora fokuset på barns lek som finns bland museerna? Kapitlet visar också hur vuxna ges tillfälle att på ett lekfullt och njutningsfullt sätt ta del av kalla krigets militära värld. Därefter följer kapitlet ”Spioner, spänning och sexualitet: Kalla krigets hemligheter”. Här

diskuteras vad det är som gör kalla krigets hemligheter så lockande och vilka konsekvenser detta får för kulturarvsskapandet. Hur skapas något som hemligt, och hur behålls den mystiska auran när det hemliga ställs ut på museum? Utifrån teorier om hemlighetsgörande och makt samt feministiska teorier om sexualitet och säkerhet undersöks hur hemligheter formas till en maktresurs, ett hemlighetskaptal.

I det sista temat, "Radarögat: Kalla krigets territori(r)um", riktas blicken mot Sverige som rumslig och territoriell entitet. Kapitlets analyser bygger på en teoretisk förståelse av rumslighet som något som ständigt (om)konstrueras – vilket i kulturarvsuttrycken sker bland annat genom konstruktioner av maskulinitet, befästningar och beskyddarvåld. Här visas hur berättelsen om kalla krigets militära upprustning länkas samman med konstruktionen av ett territorium där naturen – skogen, sjöarna och bergen – står som symboler för ett ursprungligt och skyddsvärt Sverige. I ett avslutande kapitel, "En budkavle till framtiden: Kalla kriget som emotionell och politisk resurs", knyter vi samman bokens analystrådar och diskuterar hur en djup militarisering kopplas samman med och legitimeras utifrån starka känslomättade uttryck och symboler relaterade till svenskhet, genus och sexualitetsnormer, och till föreställningen om våldskapacitet som ett villkor för nationell säkerhet. Ett resonemang vi för belyser hur vad vi kallar det militäremotionella komplexet ställer sig i vägen för viktiga politiska diskussioner om vad som utgör ett säkerhetshot samt hur och av vem trygghet kan skapas.

Sammanfattningsvis vill vi understryka att analyserna i denna bok tar avstamp i att det inte går att återge det förflutna som någonting annat än urval, brottstycken och berättelser. Varje "nu" förpassas omedelbart till det förflutna och läggs till det oändliga myllret av tidigare skeenden. Varje val att bevara något utgör också ett aktivt eller potentiellt bortval av ofattbart mycket annat. Kulturarvifiering är därför, som vi förstår det, en selektering som i grunden styrs av uppgörelser i nuet och som produceras i relation till samtida maktrelationer. Mobiliseringen av det förflutna har därmed politiska implikationer som vi vill undersöka.

Det som står på spel på en djupare nivå är vad som ska, och överhuvudtaget kan, förstås inom ramen för det politiska i vid mening – som i grunden maktbemängda och förhandlingsbara fenomen och relationer. Sådana uppgörelser utspelas både i explicit politiska och officiella sam-

manhang och i vardagliga och informella kulturarvsprocesser. Eftersom processer som initierats underifrån ofta uppfattas vara mer autentiska, kan denna form av minnesskapande få en särskilt stark normerande kraft. De associationer som finns mellan det informella och det spontana och organiska gör att sådan kulturarvifiering lätt kan framställas som att den är given och god och står bortom det politiska. Att avnaturalisera och problematisera dessa processer och därmed bidra till förståelsen av hur maktrelationer och politiska fenomen kan omvandlas till natur, till självklar gemenskap eller till förgivettagen historia, är en viktig ambition med denna bok.